

{157.} MALMOK, MOLNÁRSÁG, SÜTŐ- VAGY PÉKMESTERSÉG

FEJEZETEK

- [KÉZIMALMOK](#)
- [SZÁRAZMALMOK](#)
- [TAPOSÓMALOM](#)
- [TIPRÓMALOM](#)
- [JÁRGÁNYOS MALOM](#)

A malom és a molnármesterség jó ideje a technikatörténeti és a néprajzi vizsgálatok kedvelt tárgya, mind a hazai, mind a nemzetközi tudományos életben. Ezt egyrészt az magyarázhatja, hogy a malom az emberiség egyik fontos termelőeszköze, és különböző típusai hosszú évszázadok óta a civilizált társadalmak alapvető szükségletét elégítik ki, másrészt az a körülmény, hogy az utóbbi évszázad technikai fejlődése a régi malomszerkezeteket elsodorta, s emiatt a tudomány szükségét érezte – sokkal inkább, mint három-négy emberöltővel ezelőtt –, hogy a fennmaradt ipartörténeti emlékeket és technológiákat megörökítse.

A hazai tudományosságban Takáts Sándor az első, aki malmaink múltjáról és a molnármesterségről jelentős forrásanyagot tárt fel (Takáts 1961). Századunk elején Lambrecht Kálmán folytatott alapos könyvészeti és terepkutatásokat, s a malmokról összegző mű megírására vállalkozott (Lambrecht 1915). Munkája a kor színvonalán álló pozitivisták összefoglalás, malomrendszerezése máig alapvető. Kár, hogy ennek csak történeti részével készült el, pedig tervezte a malmok működése, a szerszámkészlet, a molnárelet feldolgozását is. Mindebből a szélmalom típusait, szerkezetét, őrlését tárgyaló tanulmánya jelent meg (Lambrecht 1911). A század első harmadában Madarassy László, Kiss Lajos és Szalay Gyula foglalkozott a molnárság, főleg az alföldi szélmalomok kutatásával.

A témakör tanulmányozása az 1950-es években kapott lendületet, miután Tálasi István kutatástörténeti áttekintései és szervezőmunkája nyomán az anyagi kultúra kutatása szervezettebbé vált. Pongrácz Pál, Mendele Ferenc, Bogdán István és Vargha László elsősorban technikatörténeti vizsgálatokat végzett, Nagy Czirok László, Nagy Gyula, Czigány Béla, Timaffy László, Solymos Ede, Selmeczi Kovács Attila pedig történeti és néprajzi forrásanyag feltárásával járult hozzá ismereteink gazdagításához. Több helytörténeti tanulmány, illetve kézirat gyűjtés is jó anyagot nyújt a malmokról és a molnármesterségről (Nádasdi 1983; Wöller 1980).

Külföldön a vízimalmokról és a szélmalomokról készültek kisebb-nagyobb terjedelmű összefoglaló munkák (Bloch 1935; Gille 1954; Notebaart 1972; Suchatzky 1979). A malomépítészet témakörében Pongrácz Pál írt a malmok mechanizmusát és építészeti sajátosságait elemző szintézist (Pongrácz 1967). Erénye, hogy használja a történeti és a néprajzi szakirodalmat is, de a gazdaság- és társadalomtörténeti összefüggések beható tárgyalására – munkája céljából adódóan – nem vállalkozott.

A malmokkal táplálkozástörténeti tanulmányok is foglalkoznak (Maurizio 1927; Rapaics 1934; Kisbán 1966). Tudománytörténeti szempontból sem érdektelen, hogy a magyar népi kultúra korábbi szintézise a malmok működését a táplálkozás témakörén {158.} belül tárgyalta (Bátky 1933a: 50–59). Jelen összegezésünket segítette Vajkai Zsófiának a szakirodalom minden vonatkozására ügyelő előtanulmánya (Vajkai Zs. 1980; 1983).

Úgy igyekszünk összefoglalni a különböző szempontú kutatások eredményeit, hogy az egyes malomtípusok története mellett a molnárok munkájának és a malomnak a népesség ételmezésében és a népeletben betöltött szerepe kapjon nagyobb hangsúlyt.

A hajtóerő, illetve az energiaforrás szerint a szakirodalom megkülönböztet *kézimalmot*, emberi vagy állati erővel működő *szárazmalmot*, vízi energiával működő *vízimalmot* és a szél energiáját hasznosító *szélmalmot*. Az energiahasznosítás célja, vagyis az elvégzett munkafolyamat szerint beszélhetünk daráló-, lisztőrlő, hántoló, olajütő, ványoló- vagy kalló-, kendertörő, puskaportörő, zúzó-, deszkametsző és papírmalmokról. Gyakran ugyanaz a malom többféle munkát, így például őrlést, hántolást, deszkafűrészélést is végzett, ezért rendeltetésük alapján nem lehet a malmokat szigorúan elhatárolt rendszerbe foglalni. Ebben a fejezetben az ételmezési alapanyagot készítő malmok működését, tehát a gabona-, paprika-, borsőrlés, a darálás és a hántolás technikáját ismertetjük.

Malom és *molnár* szavunk szláv eredetű, valószínűleg az óhorvát, ószlovén *mлин*, *mлинár* származéka (TESz II. 831, 946). Lehetséges, hogy mindkettő a latin *molina*, *molinari* szavakra vezethető vissza, hiszen az európai népek több őrlőszerkezetet a rómaiaktól vettek át. Középkori magyar nyelvű forrásokban malom szavunk *móln* alakban fordul elő (Lambrecht 1915: 20). 1135-ben a bozói apátság, 1138-ban a dömösi prépostság fennhatósága alatt, más kézművesekkel együtt, molnárok is dolgoztak.

A malomtartás a feudalizmusban királyi kisebb haszonvételi jog (regále), s így a földesúri haszonvételek közé tartozott, mint a korcsmáltatás, a halászat és a mézszárséktartás. A földesurak a malmot ritkán tartották házi kezelésben, inkább bérbe adták jobbágyaiknak vagy idegen származású molnároknak. A 18–19. században mezővárosoknak, falusi és mezővárosi protestáns gyülekezeteknek is adtak malomépítési engedélyt, de a malomtartás földesúri jogát – a gőzmalmoké kivételével – az 1872. évi ipartörvény sem szüntette meg.

Az országban az 1715. és 1720. évi összeírás alkalmával 3292, különféle elemi erővel dolgozó malmot vettek számba, de számuk ennek többszöröse lehetett, mert éppen a földesúri tulajdonban lévő malmokat nem írták össze, és néhol a kiküldött bizottság a malmok összeírását mellőzte. Ezután csak 1863-ban, majd a statisztikai hivatal szervezésében 1873-ban, 1885-ben, 1895-ben és 1906-ban készült országos malomösszeírás (4. táblázat).

A táblázathoz néhány megjegyzést kell fűznünk. Az 1863. évi összeírás nem terjedt ki a Királyhágón túli országrész (Erdély) és Horvát-Szlavónia malmaira, később viszont Erdély malmait feltüntették az országos statisztikában, s csupán Horvát-Szlavónia malmait jelölték külön. A malmok számából és az egyes malomtípusok szerepére nézve csak ezt figyelembe véve vonhatunk le következtetéseket. Erdélyben 1873ban 4443 malom őrlött – köztük 4414 vízimalom! (Jekelfalussy 1885: 55) –, amelyek kevés kivétellel a tíz évvel korábbi malomösszeíráskor is működhettek. Ezek számát az 1863-ból kimutatott 22 133 malomhoz hozzáadva kiderül, hogy Magyarországon az 1860-as évek első felében őrlött a legtöbb malom.

Ez a helyzetkép voltaképpen összefügg a gőzmalmok akkori térhódításával. Magyarországon az első műmalom 1835-ben Nagysurányban készült, s ezt a Nyitra vize hajtotta. Az első, folyamatosan működő gőzmalom a pesti József-hengermalom volt (1839–1842 között épült), amely azzal is korszakot nyitott, hogy a malomkövek helyett először alkalmazott őrlőhengereket. Az 1850-es évektől a gőzmalmok rohamosan szaporodtak; 1863-tól egy évtized alatt számuk több mint háromszorosára nőtt. A korszerű, gyors őrlési technika leginkább az állati erővel hajtott szárazmalmokat tette fölöslegessé, számuk 1863-tól három évtized alatt alig egytizedére apadt – míg a vízimalmok és szélmalmok egy része még hosszú évekig állta a versenyt. Ebben – az országrészek közötti egyenlőtlen gazdasági fejlődés mellett – szerepet játszott az is, hogy sok vízimalmot hengerszékekkel való őrlésre alakítottak át.

{159.} 4. táblázat. Magyarország malmainak száma, 1863–1906

Malomtípus	1863	1873	1894	1906
Szárazmalom	7 966	6 361	2033	619

Vízimalom	13 474	17 249	15 417	13 425
Szélmalom	476	854	712	691
Gőzmalom	147	492	1723	1 908
Gőz- és vízimalom	–	–	120	167
Műmalom	70	–	–	–
Motoros malom	–	–	–	494
Összesen	22 133	24 956	20 005	17 304

(*Malomipar 1906. 9–26*)

Magyarországon a hagyományos őrlőszerkezetek a gőzerővel és motorral hajtott malmok mellett aránylag sokáig továbbéltek. 1906-ban a különböző malomtípusok aránya a következő volt: vízimalom: 77,6%, gőzmalom: 11,0%, szélmalom: 4,0%, szárazmalom: 3,6%, motoros malom: 2,8%, gőz- és vízimalom: 1,0%.

Ugyanakkor a hajtóerő 50,7%-át a gőz, 41,7%-át a vízi energia adta. Szembetűnő a vízi energia alkalmazásának jelentős aránya. Az országban a malommeghajtásra alkalmas folyók és patakok sok malmot forgattak, egyes területeken – a Dunántúlon, a Felvidéken és Erdélyben – a gabona nagy részét a gőzmalomok elterjedésének korában is a vízimalomokban őrlték, mivel ott szárazmalomok és szélmalomok elenyésző számban működtek. Kézenfekvő, hogy e területeken évszázadok óta a víz szolgáltatta a legolcsóbb energiát, ám nem volt törvényszerű a patakok és folyók meghajtotta malmok szerepének ilyen hosszú fennmaradása. Ennek összetevőire alább visszatérünk.

A fogyasztásra kerülő liszt nagy részét a 20. század elején természetesen a hagyományos malomtípusoknál nagyobb teljesítményű gőzmalomok őrlték. 1858-ban Pest-Budán néhány nagy gőzmalom 630 ezer pozsonyi mérő gabonát, 110 dunai hajómalom és 9 patakmalom pedig 720 ezer pozsonyi mérő gabonát őrlött (*Malomipar 1894*), 1906-ban viszont – miután a gőzmalomok mindenütt elterjedtek – az ország búzatermésének 80,1 %-át gőzmalomok őrlték meg. Az 1870-es évektől a magyar malomipar a Mechwart-féle hengersizékek beszerelésével világszínvonalon dolgozott, és őrleményei külföldön is keresettek voltak.

A különböző malomtípusok szerepét néhány 18–19. századi forrással világítjuk meg. A *Nemes Szabad Királyi Szeged Városa megnagyobbítandó tanácsháza talpkövének letétele alkalmosságára készült versek* (Pest, 1799) c. kötetében írja Vedres István:

A Tiszán lisztőrlő malom jár hetvenegy,
Szárazon pediglen vagyon csak huszonegy.

{160.} 1870-ben Szegeden 57 hajómalmot, 32 szárazmalmot és 42 szélmalmot vettek számba. Folyó menti településeken az 1880-as évekig általában a vízfolyás hajtotta a legtöbb malmot. 1870-ben a pest-budai Duna-szakaszon még 65 hajómalom őrlött. Az Alföldön a folyóktól távolabb szárazmalomokban és a 19. század elejétől szaporodó szélmalomokban őrltek. Hódmezővásárhely 1819. évi ismertetésében olvassuk: „...a városban lévő ún. szárazmalomok a város népességéhez képest számosak, de leginkább csak télen által vannak keletbe, amikor tudniillik a fagy elől a vízimalomok kikötetnek. Vannak még e két nemű malmokon kívül a jószágtalan mesteremberek, s más szegényebb sorsúak számára készült malmok is, tudniillik szám szerint 7 szélmalom, mellyek egész esztendő által, amikor csak középszerű szelek is vagyon, hasznavehetők” (Nagy F. 1819: 48–49). A szegényebb őrlőtők a Kiskunságban is inkább szélmalomba vitték a gabonát, mert ott a lóhúzásért nem kellett fizetniök (Nagy Czirok 1959: 17).

KÉZIMALMOK

A termesztett gabonaféléket a neolitik korszakban (az i. e. 5. évezredtől) mozsárban törték meg,

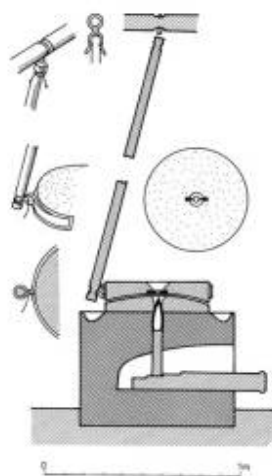
vagy – ami elterjedtebb volt –, a szemeket tányér vagy nyereg alakú kőre hintették és egy zsemle vagy hurka alakú dörzskő alkalmazásával morzsolták szét” (Childe 1959: 52). A kőkori őrlőeszközt az ógörög kultúrában azzal tökéletesítették, hogy a dörzsolófelületet rovátkolt bevágásokkal érdekessé tették, aminek következtében a gabonamagvak egyenletesebben morzsolódtak szét.

A kézimalom kialakulását és történeti rétegeit Selmeczi Kovács Attila külföldi szakirodalomra is ügyelő vizsgálatai nyomán így összegezhetjük: a forgóköves malom létrejöttének alapfeltételét a kerek malomkövek központosítása, a tengely alkalmazása teremtette meg, ami nem volt egyéb, mint a kocsikeréknél és a fazekaskorongnál már alkalmazott rotációs elv átvitele a gabonaőrle eszközre. Az első forgatható malom a görögöknél kétféle formában jelent meg az i. e. 6. század táján: az egyik a helyhez kötött, állatokkal vagy rabszolgákkal működtetett nagyméretű malom, a másik a tulajdonképpeni kézimalom. Utóbbit az újabb kutatások szerint a görögökkel való érintkezés során a kelták vették át, és az ő közvetítésükkel ismerték meg a rómaiak és Európa más népei (Selmeczi Kovács 198 la: 204–212).

A kézimalom és a malomkő féltett kincs, erről tanúskodik az ószövetség egyik részlete: „Zálogba senki ne vegyen kézi-malmot vagy malomkövet, mert életet venne zálogba” (Mózes V. könyve, 24. rész 6).

A magyarság a forgóköves kézimalommal minden bizonnyal már a honfoglalás előtt megismerkedett. Bizonyíték erre, hogy a lisztkészítés legfontosabb kifejezése, *őröl* szavunk *őr*-igei töve ótörök eredetű jövevényszó, aminek jelentése 'forog, forgat', vagyis a gabonaőrlés módjára utal (TESz III. 36). Kézimalom használatáról tanúskodik az 1061-1075 között keletkezett Gellért-legenda. Mivel „őrlés közben a szolgálóleány keze körben járt”, a szöveg értelmezője úgy véli, hogy a malom felső követ a mennyezethez csatlakozó rúddal forgatta (Váczy 1958: 278). Méri István (1970) ugyanilyen fejlett technikai színvonalú kézimalmot rekonstruált a 11–13. századi leletek alapján (1. ábra).

A kutatók egyetértenek abban, hogy az Árpád-korban a vízimalmok működése nem tette fölöslegessé más őrlőalkalmatosságok, így a kézimalmok használatát. Makkai László szerint a 11–13. században a földesurak szemes termés helyett kenyérben és lisztben követelték meg a gabonaszolgáltatást, amit az önellátó parasztgazdaságok kézimalmokon állítottak elő (Makkai 1974: 45). Kérdés, így történt-e ez ^{161} mindenütt. László Gyula a felgyői honfoglalás kori falu ásásán sok malomkődarabot talált. Nyugat-európai párhuzamok alapján úgy véli, ezeket a földesurak törették össze, hogy jobbágyaik az ő malmaikba vigyék a gabonájukat őrletetni és dézsmáltatni. Föltételezését alátámasztani látszik egy „kincslelet”: ugyanott egy gödörből – vastárgyak mellett – ép malomkőpár került elő, amelyet valószínűleg elrejtettek (László Gy. 1978). Akármelyik véleményt igazolják a történeti, régészeti kutatások, annyi bizonyos, hogy a korai vízimalmok és szárazmalmok nem szorították ki a használatból a kézimalmokat.

1. ábra. Árpád-kori kézimalom. Rekonstrukció

A 17. században a kézimalmok hozzátartoztak a végvárok felszereléséhez, mert ha a vizet az ellenség felfogta, csak ezeken tudtak őrölni. 1661-ben az élelmezési hivatal 520 darab tölgy-, szil- és diófából készült kézimalmot küldött Magyarországra, 1682-ben pedig Németalföldről hoztak kézimalmokat (Takáts 1961: 124–125). A hadsereg ellátásához beszerzett nyugat-európai kézimalmok bizonyára fejlettebbek és nagyobb teljesítményűek voltak, mint a megfelelő hazai őrőlszerkezetek. Példák az ^{162.} egykorú összeírásokból: 1689: „Két ember hajtotta őrőmalom”, 1685: „száraz malom, két ember hajtó”, 1626: „só és néha lisztet őrő kisdéd kézzel forgató száraz malom és kézi malom szerestől” (Selmeczi Kovács 1981a: 223).

2. ábra. Vályús típusú kézimalom, Túrkeve (Szolnok m.)

A két ember hajtotta kézimalmok bonyolultabb és termelékenyebb eszközök voltak azoknál az egyszerű kézimalmoknál, amelyek a zempléni hegyvidék paraszti gazdaságaiban korunkig fennmaradtak. Ez utóbbiak tőkés foglalatú kézimalmok: a rendszerint 40 cm átmérőjű malomkövek közül az alsó kő teljes egészében, a felső félig be van süllyesztve a fatönkéből kivágott, négyszögletes tőkébe. Az alsó kő közepén áthaladó tengely alsó vége a kézimalom lábai között elhelyezett keresztfán nyugszik, felső vége 1-2 cm-re kiemelkedik a kőből, ez illeszkedik a felső kő közepén kimunkált bemélyedésbe. A tengelyvég emelésével vagy süllyesztésével változtatható a mozdulatlan alsó kő és a forgó felső kő távolsága, ezáltal az őrlemény minősége (1. kép). A kézimalom állványát házilag készítették, a köveket pedig a sárospataki kőbányából szerezték be.

A 20. század első felében a zempléni falvakban búzát, árpát, kőst is őröltek, az utóbbi évtizedekben azonban már kizárólag kukoricát darálnak a kézimalmon, ún. *malmocskán*. A kézimalmon készült kukoricadarát jobb ízűnek tartják, mint a nagymalomban vagy a villanydarálón készítettet. Sok helyen éppen ez mentette meg az eszközt a korábbi pusztulástól. Selmeczi Kovács Attila szerint a zempléni hegyvidéken a kézimalom a középkor óta nem volt lisztkészítő eszköz – mert konstrukciója nem alkalmas nagyobb mennyiségű, tartós gabonaőrlésre –, hanem darakészítő, sóórló eszközzé vált, ami szerkezeti egyszerűsödést, technikai regressziót eredményezett (Selmeczi Kovács 1981b: 123–124). Hasonló volt a kézimalom alkalmazása Erdélyben és más vidékeken is (Kisbán 1980: 188–189).

{163.} SZÁRAZMALMOK

A *szárazmalom* a középkorban gyűjtőfogalom volt: emberek és állatok által hajtott malmokat is így nevezték, mintegy megkülönböztetésül a víz energiáját hasznosító malmoktól. Előbbire idéztünk példákat, az utóbbira: „Molendinum per tractus pecorum volvens wigariter zarazmalum dictum”, vagyis „a barmok ereje által hajtott malmot a köznyelv szárazmalomnak mondja” (1412. OklSz 887). Az újabb szakirodalom már csak az állati erővel hajtott malmokat nevezi így, s a köztudatban is így él.

Az ókori görögök és a rómaiak szamarat és öszvért fogtak be malommeghajtásra. Lóval hajtott pompeji gabonamalomról egykorú ábrázolás is maradt ránk (Pongrácz 1967: 31). Rómában a császárság korában a malom és a malmot forgató szamar a földbirtokhoz tartozott. Szamar hajtotta szárazmalom őrölt a kora középkori kolostorokban is. Magyarországon első okleveles

említése a 15. század első feléből ismertek, de az egyházi és világi nagybirtokon bizonyára jóval korábban elterjedt. Említi Szikszai Fabricius Balázs 1590. évi szójegyzéke, és külön szerepelteti a *szamárforgató malom = malom asinaria* megnevezést. Comenius 1659-ben baromhajtó malmot említ (Lambrecht 1915: 19–20).

A 17–19. századi források városainkban igen sok szárazmalomról adnak hírt. Evlia Cselebi szerint 1663-ban Budán 150, lóval és ökörrrel hajtott lisztesmalom őrlött. 1715-ben Debrecenben 48 szárazmalomról írtak össze. Korabinszky Mátyás arról tudósít, hogy 1786-ban Debrecen vízszűkében volt, ezért a város népének szükségleteire főleg szárazmalmok őrltek. Hódmezővásárhelyen 1788-ban 69, 1808-ban 86 szárazmalom őrlött, jóval kevesebb vízimalom és 3 szélmalom mellett. Folyóvízzel, patakkaal nem rendelkező településeken a szélmalom tömeges elterjedése, az 1830–1840-es évek előtt a kenyérgabonát szinte kizárólag szárazmalmokban őrlték, azért a malmokat nagy becsben tartották és magasra értékelték.

Kecskeméten, Cegléden a szárazmalmok a 19. században utcasort alkottak (2. kép). Mivel a zsúp- és zsendelytetős malomházak igen tűzveszélyesek voltak, Kecskemét városa a 19. század közepén megtiltotta új szárazmalmok építését a belterületén.

1863-ban az országban közel nyolcezer (7966) szárazmalomról írtak össze. Területi megoszlásukról először 1894-ben kapunk hiteles képet, amikor számuk már alaposan megcsappant: közel egynegyedére (2033) csökkent. Akkor a legtöbb szárazmalom a következő országrészekben működött: a Duna–Tisza közén 735, a Tisza–Maros szögében 676 és a Tiszántúlon 415. Bács-Bodrog vármegyében 619, Torontálban 594 szárazmalomról írtak össze, de száznál több szárazmalom volt még Szabolcs (136), Szatmár (119) és Hajdú (117) vármegyében. A Dunántúlon 1894-ben mindössze 183 szárazmalomról írtak össze, Erdélyben egyetlenegy sem (*Malomipar 1894*). Ha ezt a helyzetképet a magyarországi szárazmalmok „virágkorára”: a 18–19. század fordulójára – a szélmalom elterjedése előtti időre! – érvényesnek tekintjük (ami nagyon valószínű), akkor megállapíthatjuk, hogy a szárazmalmok elsősorban a Duna-Tisza közti homokhátság, a Bánság és a Felső-Tisza-vidék őrlőszerkezetei voltak, tehát a vízfolyásban szűkölködő alföldi területeken volt a gabonaőrlésben döntő szerepük. 1870-ben, amikorra a szélmalom széltében elterjedtek az Alföldön, és a szárazmalmoknak a gőzmalomépítés miatt is bealkonyult, a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara területén lévő városok közül Cegléden még 56, Hódmezővásárhelyen 52, Kecskeméten 45 szárazmalomról írtak össze.

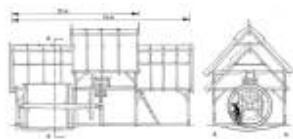
A nagy múltú malomszerkezetek közül a technikai fejlődés a szárazmalmokban okozott legrohamosabb visszaesést, pusztulást, aminek három okát látjuk: 1. a szárazmalmok őrlőteljesítménye általában kisebb volt, mint a többi malomé; 2. igaerőt^{164.} igényeltek, míg a vízi- és a szélmalom a természet energiáját hasznosították; 3. nem voltak alkalmasak korszerű őrlőberendezések: henger és hengerszék meghajtására. Korunkat két, állati erővel működtetett szárazmalom élte meg épségben: a vámosoroszit (Szabolcs-Szatmár m.) a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumba telepítették, a sarvasi (Békés m.) pedig helyszínen megőrzött s helyreállított népi műemlék.

TAPOSÓMALOM

A taposókereket már az ókorban ismerték, de nem tudjuk, mióta alkalmazták malmok meghajtására. Verantius Faustus a 15. században említi: „Muelen mit eim Trittrad. Mola cum rota calcatoria” (idézi Lambrecht 1915: 28). A középkorban az elítélteket fogták be a taposókerék működtetésére, ami a legnehezebb munkák egyike volt, a gályarabsághoz hasonló.

Egy hódmezővásárhelyi taposómalom működését Kiss Lajos örökítette meg. A malom két részből állt: a hajtószerkezetet – taposóhengert – magába foglaló taposóházból és a malomházból. A taposóházban volt a 2 m hosszú, vízszintes tengely körül forgó, deszkából ácsolt, 4 m átmérőjű taposóhenger, amelynek belső felületén lépcsőket képeztek ki. A

lépcsőkön lépegető emberek súlya alatt a henger elfordult, és fogaskerék-áttétellel forgásba hozta az őrlőkövek függőleges tengelyét. A taposóhenger két vége nyitott volt, csak a *küllők* hálózta be, itt lépett be 3-6 ember, hogy mozgásba hozza a szerkezetet (3. ábra). 4-5 erős ember 4 véka búzát 3-3 és fél óra alatt őrölt meg a taposómalmon. A kerék taposása kimerítő munka volt, közben pihenni, szuszogni kellett, innen kapta a vásárhelyi taposómalom a *szuszimalom* megnevezést.

3. ábra. A hódmezővásárhelyi (Csongrád m.) taposómalom rekonstrukciós rajza

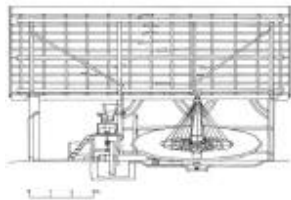
Az utolsó hódmezővásárhelyi szuszimalom 1860 tájáig működött. A századfordulón egy helybeli szerző arról írt, hogy a szegénység főleg ínséges esztendőben – amikor jószágai legyengültek vagy elhullottak – fogta be magát malomhajtásra, de a *szuszimalom* agyonemésztette a malmot taposó emberek erőit és testét (Kiss L. 1935).

{165.} TIPRÓMALOM

A taposómalomhoz hasonló elv szerint, de állati erővel működött. A. G. Keller keletkezését a késő középkorra teszi, s a reneszánsz mérnöki találmányának tartja. Hazai említései a 16. századtól mutathatók ki. A Németalföldről vallásuk üldözése miatt Magyarországra települt anabaptisták egyik fő foglalkozása a malomácsság és a molnárság volt. Dunántúli városokban és uradalmakban a tiprómalom elterjedése az ő tevékenységükhöz kapcsolható (Balázs Gy. 1987).

Teleki Dániel gróf 1796-ban így írt le egy kecskeméti tiprómalmot: „Mentünk ezután egy, a Városon kívül levő száraz Malomnak (mely Nyomó száraz Malomnak hívatik) megnézésére, a mely egy tsapanyólag álló nagy lapos keréktől hajtatik, melyen egy vagy két ökör felfelé menvén (azonban minthogy egy Tzövekhez van Iántzzal kötve, soha tovább nem halad) az által a Kereket forgatja, a mely Keréknek állól fogai lévén, azok által a más kerekbe kap és így ezeket és ezekkel együtt a Malom Követ forgásba hozza. A Malom egész Mechanismusa igen együgyü és könnyü, haszna pedig egy ilyen Malomnak felette nagy, mert *többet meg őröl mint egy közönséges Lóval hajtott száraz Malom, és négy eröss Marhánál többet nem kíván.* [Kiemelés: J. A.] A Bival ennek a Malomnak hajtására legalkalmasabb, minthogy nagy ereje van és nehezebb állat” (idézi Lambrecht 1915: 28).

Az 1970-es évekig két olyan tiprómalomról tudunk, amely a 20. század elején is működött: az egyik Veszprémvarsányon, a másik Balatonfőkajáron. Az utóbbit 1916-ban bontották szét (Vajkai Zs. 1980: 366). E malomtípus utolsó hazai példánya Mosonszentmiklóson – szerencsére – korunkat is megélte, és ma a szentendrei Szabadtéri {166.} Néprajzi Múzeum látnivalóit gazdagítja. Ez a tiprómalom *bálványfájának* tanúsága szerint 1805-ben készült. Egy nyeregtetős, náddal fedett épület alatt van a nádfalú tiprószín és a téglafalú malomház, benne az őrlőszerkezettel. A malom meghajtására régebben bivalyt vagy marhát, utóbb lovat használtak, akár Balatonfőkajáron. A ferde tiprókerék pallókkal borított felületét vastag sározással tették alkalmassá állatok jártatására. A tiprókeréken egy helyben járó állat hozta működésbe az őrlőberendezést (4. ábra; Várayné Bíró 1982: 14–15). Jankó János írja: „Egy ilyen malom 1 mázsa kukoricát 1 óra alatt puhára őröl, tehát ugyan oly munkát végez, mint a vízimalom” (Jankó 1902: 248).

4. ábra. A mosonszentmiklósi (Moson m.) tiprómalom metszete

A taposó- és tiprómalom a szárazmalomnak két, hasonló elven működő válfaja. Sokkal gyakoribb volt népünk körében a szárazmalom járgányos változata.

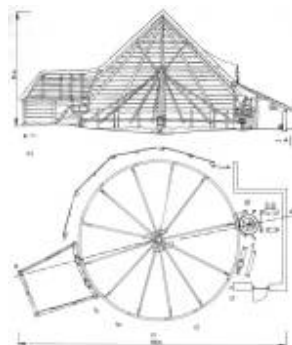
JÁRGÁNYOS MALOM

Az 1863 és 1906 közötti malomösszeírásokban számba vett szárazmalmok igen kevés kivétellel járgányosak voltak. A malmot rendszerint két, összeépült építmény alkotta: a *keringősátor*, röviden *keringő* vagy *sátor* és a *malomház*. Az előbbi kör alakú, sátoztetős, zsúpszalmával vagy zsindelemmel fedett, nyitott vagy lécezett oldalú építmény, s közvetlenül emellé épült a nyeregtetős malomház. Olykor a keringősátor mellé két külön épület csatlakozik, mint például a fennmaradt vámosoroszi szárazmalomnál (5. ábra), ahol a malomházzal ellenkező oldalra olajütőt építettek (Nagy Gy. 1959: 135–136).

A keringősátor alatt van a malom meghajtására szolgáló nagykerék vagy *keringő*, melynek tengelye a tölgyfából faragott, hatalmas *bálvány*. A vámosoroszi szárazmalom *bálványa* 5,45 m magas, átmérője 60, illetve 40 cm, a szarvasi malom *bálványa* 4,8 m magas, átmérője a két végén 47 cm. A nagykerék a *bálvány* körül forog, melynek felső vége a *járomban*, alsó vége a *medvegerendában* jár. A *keringő talpa* 12 darab tölgyfából van kifaragva, ebbe a vámosoroszi malomban 370, a szarvasiban 420 akácfa fog illeszkedik, amelyek a *keringő* forgatásakor a forgó mozgást a *nagyorsónak* közvetítik.

A malomház keringősátor felőli részét a *kőpad* foglalja el, amely 100-160 cm-rel magasabban helyezkedik el a malomháznál, ezért lépcsőn járnak fel rá. A 19. század végén – s valószínűleg korábban is – a szárazmalmok mintegy 90%-a egy kőjáráttal őrlött. 1894-ben 2033 szárazmalom közül egy kőjárata volt 1791, két kőjárata 238 malomnak, három kőpárral mindössze 3, négy kőpárral 1 malom rendelkezett. A szarvasi és a vámosoroszi malomban 2-2 kőpár maradt fenn: *kásakő* és *daraskő*, más néven *málékő*. Elnevezésük már a malom szerepének változásából ered. Mindkét malomban 98-105 cm átmérőjű, 4,5-15 cm vastag, természetéből faragott őrlőkövek vannak. Az alsó kő vagy *padkő* minden malomban beépített, mozdulatlan, a felső vagy forgókövet a *kisorsó* tengelye, az ún. *szálvas* hajtja. A malomköveket fenyődeszkából készült *kéreg* veszi körül, ami megakadályozza az őrlemény, illetve a liszt kihullását.

A járgányos malmot legtöbbször lovakkal működtették, ritkán s csak szükségből húzták ökrökkel, bivalyokkal vagy tehennel (Nagy Gy. 1959: 140). Az őrlés *szerjárás* szerint történt, azaz a feudalizmus korában a jobbágyoknak sorjában kellett lovaikkal a szárazmalomban dolgozniuk (Takáts 1961: 124). Debrecen város 1670. évi jegyzőkönyve szerint „a debreceni ember, ha őrne akar, idejében szert fogjon, hogy sem az vidéki őrlős, sem az itt való marhátalan ember meg ne fogyatkozzék” (Lambrecht ^{167.} 1915: 24). Vámosorosziiban a malmot húzó lovasgazdákat még századunkban is *szeresnek* nevezték. Akadtak olyan szárazmolnárok, akik lovakat tartottak és azokkal *húzták* a malmot, amiért joguk volt több vámot szedni.

5. ábra. A vámosoroszi (Szatmár m.) szárazmalom metszete (a) és alaprajza (b)

Újabban Balázs György a meghajtó szerkezet és a meghajtó állat egymáshoz való viszonya alapján a szárazmalomnak három típusát különbözteti meg: *középen hajtós*nak azt a malmot nevezi, amelyben az állat a *nagyfogaskerék* küllői között jár. A ^{168.} Kárpát-medencében ez a típus a leggyakoribb, ilyen a szarvasi, a vámosoroszi és a tarpai szárazmalom. A *felülhajtó szárazmalomban* a ló a nagykerék alatt jár (ilyen a mekényesi), az *alulhajtó szárazmalomban* pedig a nagykerék mellett jár (Balázs Gy. 1987). Ez a rendszerezési elv a szélmalomszerkezetek típusba sorolását idézi.

A malom meghajtására rendszerint két lovat fogtak be. Befogás előtt a molnár a *keringőt* kikapcsolta, így az félrebillent, talpa a földre feküdt és a lovak átléptek rajta a *húzatórúd* elé. Malomhúzásra csak szelíd állat alkalmas, amelyik nem ijed meg az *orsó* zörgésétől. A lovak általában három óra hosszat húzták a *keringőt*, de közben másfél órai járatás után megállították őket pihenni. Egy véka gabona őrléséhez rendszerint egy óra járatás kellett, de ha erős, bejáratott lovak húzták a malmot, tíz óra alatt húsz vékát is megőröltek (Vajkai Zs. 1980: 368). Egy 1832. évi leírás szerint a Tolna megyei „igásmalmokban” naponta 20-24 véka búzát őrltek (Lambrecht 1915: 27). Ha a lovak egyenletesen húzták a *keringőt*, a szárazmalom jó lisztet őrlt. A visszaemlékezések szerint a vízimalom után a legjobb liszt a szárazmalmokból került ki (Nagy Czirok 1959: 17).

Tessedik Sámuel szarvasi prédikátor úgy látta: „... a szárazmalmok ... nagy romlására vagynak a parasztnak. Ezek valóságos sanyargatói az ő lovának, kivált ha a meggondolatlan gazda egynéhány mérő gabonát egymás után őrl” (idézi Impiom 1971: 248). Kiskunmajsán a szárazmalmot – tréfás gúnnyal – *tönyűző*nek is emlegették. A malomhúzás valóban kifáraszthatta az állatokat, de ha nem hajtották túl és jól abrakolták őket, bírták a járatást. A lovasgazdák a húzatással jól kerestek.

A szárazmalmokban a gabonaőrlésen kívül darálással, majd utóbb köleshántolással és olajütéssel foglalkoztak, ezért igen jelentős szerepük volt egy-egy település élelmezési szükségleteinek ellátásában. A vámosoroszi szárazmalomban az 1930-as évekig az olajütés és a köleshántolás mellett búzát is őrltek és kukoricát daráltak, azóta – 1948-ig – a malom csak olajat ütött és kölest hántolt. Sajátosan alakult a malom munkarendje: csak ősztől tavaszig működött, ami föltehetően elsősorban azzal magyarázható, hogy a lovasparasztok a tavaszi szántástól az őszi betakarításig nem értek rá a malmot húzatni. Hétfő-kedd az őrlés, szerdacsütörtök a kásahántolás, péntek és szombat az olajütés napja volt.

A szarvasi Tomka-malomban a gabonaőrlés már a múlt század végén megszűnt, valamivel később a darálás is. 1920-ig köleshántolás és heregubófejtés folyt benne, azóta pedig csak kölest hántolt.

A köleshántolás szezonja az őszi munkák befejezésétől a disznóvágásokig tartott. A hántolást a helybeliek és a vidékiek előre bejelentették a molnárnak.

Az első felöntést a molnár a garatból lassan engedte a kövek közé, hogy a lovak hozzá szokjanak a terheléshez. Az *ondót* (a köles héját) a forgókő rovátkolt felülete hántolta le. A meghántolt kása a lefolyócsövön az osztályozóteknőbe, a könnyebb *ondó* az *ondóházba*

került. Időnként a molnár ellenőrizte a kását, és szükség szerint szabályozta a kásakövek távolságát. Első felöntésre a köles egyharmad-kétharmad része hántolódott meg, a második felöntés után már csak töredéke (4-5%-a) maradt hántolatlan, mégis rendszerint háromszor öntötték fel. A harmadik járatás után szép tiszta kását nyertek.

A hántolás közben elpiszkolódott követ a molnárnak a malom leállása után mindennap és gyakran napközben is meg kellett tisztítania. Naponta 4-5 mázsa kását hántoltak. Szarvason a kölesből, Vámosoroszin a kásából vették ki a vámot 2 literes *finakkal*, illetőleg *csanakkal*. A szarvasi szárazmolnár az 1950-es években 100 kg kölesből 20 kg vámot vett ki. Ha a hántoltató nem a maga lovaival húzatta a malmot, a lovasgazda minden vékából másfél *csanak*, vagyis 3 liter kását kapott, az utóbbi időben pedig pénzt.

{169.} 5. táblázat. A halasi szárazmalmok tulajdonjogi viszonyai, 1880

A malom tulajdonosa	A malmok száma	Házi kezelésben levő	Vámos bérlő kezében levő malmok száma	Segéd által kezelt	Inast tartó malmok száma	Segédet	Száraz- és szélmalom egy kézben
Úr	8	–	8	–	2	–	2
Gazdálkodó paraszt	13	–	12	1	4	5	4
Szakképzett molnár	19	17	2	–	12	2	3
Testület	1	–	1	–	–	–	–
Összesen	41	17	23	1	18	7	9

(Vajkai Zs. 1980)

A szarvasi szárazmalomnak jó híre volt a környéken, 25-30 km távrolról is fölkeresték. Szívesebben hántoltattak benne, mint a gőzmalmokban, mert több és szebb kását készített. Késő ősszel gyakran éjjel-nappal forgott a malom *keringője*.

Nagy Czirok László adatgyűjtése nyomán Vajkai Zsófia kimutatást készített az 1880-ban működő halasi szárazmalmok tulajdonjogi viszonyairól (5. táblázat) és működéséről.

A 19. század vége felé a halasi szárazmalmoknak közel fele szakképzett molnár tulajdonában volt, de jelentős a gazdag parasztok és urak részesedése, akik bérebe adták malmaikat. Nem ritka a szárazmalom és szélmalom együttes birtoklása, amire Szeged határából is tudunk példákat.

[A FALU ÉS MEZŐVÁROS ELLÁTÁSÁBAN JELENTŐS KÉZMŰVESSÉG NYERSANYAG-ELŐÁLLÍTÓ ÉS - FELDOLGOZÓ MUNKÁJA](#)

[TARTALOM](#)

[VÍZIMALMOK](#)